

התערוכה **מפגשים בדרך הזהב** מציגה מפגש בין דתות ותרבויות מערב אפריקה לבין דת האסלאם ופותחת בפנינו צוהר לתרבויות עשירות ומרתקות אלה. בתערוכה מוצגים חפצים המספרים את סיפורו של נתיב הסחר בזהב שדרכו הגיע האסלאם למערב אפריקה, נתיב אשר חיבר בין דתות ומנהגים. אל מערב אפריקה שמדרום לסהרה, אזור שכונה בִּילָאד א־סודאן – "ארץ השחורים", הגיע האסלאם לראשונה עם סוחרים מוסלמים מצפון אפריקה שחצו בשיירות גמלים את נתיבי הסחר של מדבר סהרה, והמשיך להתפשט בתהליך איטי ושל. הטובין העיקריים במסחר הטרנס־סהרי בין מדינות מערב אפריקה לבין ארצות האסלאם היו זהב ומלח. ארצות האסלאם נזקקו לזהב כדי לטבוע מטבעות, ובתמורה סיפקו מלח שנדרש מעבר לסהרה לשימור בשר, למזון, לייצור בדים ולעיבוד צדפים. בתערוכה מוצגים שני מטמונים של מטבעות זהב שמקורם המשוער במערב אפריקה.

צילום: קלרה עמית © רשות העתיקות

מטמון זהב פאטימי, קיסריה, סוף המאה ה־10, תחילת המאה ה־12

מבחינה גיאוגרפית, יבשת אפריקה בכלל ומערבה בפרט הייתה מורכבת מקבוצות אתניות ללא מסגרת מדינית קבועה וממספר ממלכות מרכזיות ששלטו בנתיבי הסחר. כבר מהמאה השמינית, הבינו שליטי הממלכות שאם יאמצו את מנהגי האסלאם ויבססו את קשריהם עם רשתות המסחר המוסלמיות, יגבירו את כוחם ואת עושרם. דת האסלאם הייתה מבחינתם כרטיס הכניסה לעולם התרבות והמסחר של המזרח־התיכון. עם זאת, הם הילכו בין הטיפות, התנהגו כמוסלמים במצבים מסוימים ובאחרים כפגאנים, כדי לרצות הן את הרוב הפגאני הן את המיעוט המוסלמי. הם פרסו את חסותם על מלומדים מוסלמים ושילבו אותם בתפקידי ממשל, ובד בבד פנו לכוהני הדת המסורתיים וערכו טקסים פולחניים כדי לשמור על נאמנות נתיניהם.

הדתות המסורתיות במערב אפריקה נולדו והתפתחו בנפרד זו מזו, אך הן חולקות כמה מאפיינים אנימיסטיים: אל בורא

מרכזי ורוחות אשר מייצגות את הנשמה של הטבע ושל היקום המורכב מחי ומדומם. בטקסים שנערכו בקהילה, נהגו מנהיגי הרוחניים להעביר מדור לדור ערכים חינוכיים וכמו כן לקשור את בני הקהילה למקורותיהם באמצעות סיפורים על דמויות מיתולוגיות, על חיות אגדיות ובסיפורי בריאה ומיתוסים מימי הקמת הקהילה. מסכות, פסלים וחפצים פולחניים מהווים מרכיב מרכזי בטקסים ובפולחן של הדתות. הם שימשו גורם מתווך לאנרגיה של רוחות היקום ושל האבות המייסדים של הקהילה. נעשה בהם שימוש במהלך טקסים הנוגעים בכל תחומי החיים, כגון חתונות, לוויית, מועדים חקלאיים וטקסי חניכה ומעבר. בשעת הטקסים שהיו מלווים בנגינה ובשירה, היו רקדנים שנבחרו לעטות מסכות. במהלך הטקס חוו הרקדנים טרנס עמוק שאפשר להם לתקשר עם רוחות היקום.

צילום: © מוזיאון ישראל, ירושלים

מכל לאבקת זהב עם מכסה, גאנה / חוף השנהב, המאה ה־17 עד ה־19

בתערוכה מוצגים מבחר מסכות, עיטורי ראש, חפצים טקסיים וחפצים בעלי משמעות מאגית שהיו חלק מחיי הרוח של מספר קבוצות אתניות נבחרות במערב אפריקה שמדרום לסהרה. אף שרוב החפצים מתוארכים למאות ה־19 וה־20, הם מייצגים מסורות ארוכות שנים.

אחת מהתרבויות שהייתה מבודדת מקבוצות אוכלוסייה בפנים היבשת בשל קשיי נגישות והצליחה לשמור על יסודות התרבות ועל האמונות של קהילותיה, הייתה תרבות בני הגֶרְבוּ אשר חיים כיום בליבריה ובחוף השנהב. לבני הגֶרְבוּ אל מרכזי בשם נִיסוּאָה (Nyesoa), אך רוב הטקסים יוחדו לפולחן רוחות, לאיתני טבע כגון סלעים ומפלי מים ולרוחותיהם של אבות הקהילה.

כמו קבוצות אחרות במערב אפריקה, בני הגֶרְבוּ חברים בשתי אגודות סודיות, אגודת הנשים ואגודת הגברים. האגודות אמונות על טקסי חניכה ועל ארגון הסדר הפנימי של החברה. המסכות המוצגות בתערוכה הן דוגמה למסכות בטקסי בני הגֶרְבוּ ומייצגות את התרבות המקומית אשר לא הושפעה ממסורות מוסלמיות. המסכות נצבעו ועוטרו בחרוזים, צדפים, מתכות ומסמרים – חומרים שהעצימו את כוחן ואת ערכן. במקצת המסכות עוצבו עיניים דמויות גליל בולט, והן שימשו מגן רוחני ללוחמים. ידוע כי סדרת עבודותיו של פבלו פיקאסו בשם הגיטרה מ־1912 ומ־1914, הושפעה ממסכת בני הגֶרְבוּ בעלת עיצוב עיניים דומה, והיא הייתה תלויה בחדר האוכל של האמן.

צילום: דר'אן גוטליב, אוסף דינה ומיכאל וייס לאמנות אפריקאית

מסכת הגנה, ליבריה, 1957

תרבות נוספת המוצגת בתערוכה היא של בני הֶבָאָה אשר חיים במערב הרפובליקה של גינאה המכונה, על שם בירתה, גם גינאה קוֹנְקְרִי. בני הֶבָאָה שמרו באדיקות על מסורתיהם, גם לאחר שרובם אוסלמו במאה ה־18 על ידי מטיפים מוסלמים וגם לאחר הגעת הקולוניאליסטים הקתולים מצרפת במאה ה־19.

בני הֶבָאָה, כמו בני קבוצות אחרות במרחב, חברים בשתי אגודות, אגודת הנשים ואגודת הגברים. האגודות אמונות על הסדר הפנימי של החברה מבחינה דתית, פוליטית וחינוכית כאחד. האמונה הדתית המסורתית של בני הֶבָאָה רואה את יסוד אמונתם באל הבורא קָאנוּ (Kanu) ובשושלת אבות הקהילה. לכל קבוצה מבני הֶבָאָה יש רוחות וכוחות שמלווים אותה, מגינים עליה ועוזרים לה, אגב הפרדה בין אגודות נשים לאגודות גברים. נוסף על כך, הישויות הפלאיות נחלקות בין קבוצות הגיל בקהילה ועוזרות לשמור על הסדר החברתי ההיררכי בין מבוגרים לצעירים. בתערוכה מוצגת מסכת "נִימְבָה" הנחשבת לאחת מהמסכות הידועות ביותר של בני הֶבָאָה. הישות הנשית נִימְבָה מסמלת בדת הֶבָאָה את אידיאל הכוח הנשי, סמל להולדת התרבות וכמו כן את אידיאל השלום והנדיבות כגורמים מאחדים בין קבוצות הֶבָאָה. שני האלמנטים המרכזיים המאפיינים את הנִימְבָה והמסמלים פריון ושגשוג, הם עיצובי השדיים והקווים לאורך הפנים והראש. מסכת הנִימְבָה נישאה על כתפי הרקדן במהלך טקסים פולחניים כדי להבטיח פריון ושפע. המסכה זכתה לתהילת עולם, כשהוצגה במוזיאונים ושימשה השראה לאמנים ידועי שם.

אף בתרבות בני הֶבָמְנָה החיים במאלי, הסדר הפנימי של החברה נשמר על ידי אגודות חניכה. בני הֶבָמְנָה שייכים לקבוצה גדולה יותר של עמי מְנְדֶה (Mende) ששורשיהם בממלכות העבר של מערב אפריקה. בעבר הבנים היו חייבים להימנות עם שש אגודות חניכה, ששמן הכולל הוא ג'וּ (jow), כדי להתחיל את חייהם הבוגרים ולהינשא. לכל אגודה היו המסכות המיוחדות לה. בתערוכה מוצגים עיטורי ראש של אגודת צ'י וְאָרְה (Chi wara). משמעות המילה צ'י וְאָרְה בשפת אנשי הֶבָמְנָה היא "חיית בר עמלה", והיא מייצגת את המיתוס של הולדת החקלאות. על פי הסיפור המיתולוגי, הגיבור צ'י וְאָרְה היה חציו אנטילופה וחציו אדם. הוא הגיע לעולם כדי ללמד את בני האדם לגדל יבולים, ועל כן מוקירים אותו בטקסים במהלך עונות הזריעה והקציר. בטקסים אלה משתמשים בעיטור ראש מגולף בעץ בדמות אנטילופה הנקרא צ'י וְאָרְה והמסמל את הגיבור המיתולוגי (בתצלום המופיע מעבר לדף).

מפגשים בדרך הזהב لقاءات في درب الذهب Gold Road Encounters

צילום: אלי פוזנר © מוזיאון ישראל, ירושלים

צילום: ולדימיר ניחין, אוסף משפחת רואש

ולבשו בגד מיוחד לפני צאתם לצייד, שמטרתו הייתה להוות מעין שריון המגן על הצייד מפני חיות פרא ורוחות רעות. על כן הבגד כוסה בקמעות מסוגים שונים כגון מראות, קרניים, תכשיטים וכן קמעות עשויים עור המכילים פסוקי קוראן. השימוש בפסוקי הקוראן כחלק ממערך הקמעות המכסה את הבגד המסורתי מראה כיצד שולבו מסורות עממיות מוסלמיות בטקסים המסורתיים.

בגד קמע לציידים, מאלי, ראשית המאה ה-20

נוסף על כך, מוצגים בתערוכה ספרי קוראן וקמעות מוסלמיים מנתיבי הסחר הטרונס־סהרי בין מדינות מערב אפריקה לבין ארצות האסלאם. חפצים אלה היו חלק מחיי היום יום של הקהילות המוסלמיות במרחב.

קופסה לקוראן, סהרה, מרוקו, המאה ה-19

התערוכה **מפגשים בדרך הזהב** היא הזדמנות לחשוף את הקהל הרחב אל מערב אפריקה, מרחב גיאוגרפי לא מוכר ובעל היסטוריה עשירה ומגוון גדול של תרבויות ודתות.

מפגשים בדרך הזהב
אוגוסט 2021 - יולי 2022, מוזאון לתרבות האסלאם ועמי המזרח, באר שבע מנהל: מר עווד שהם, אוצרת: ד"ר שרון לאור־סירק, עיצוב התערוכה: אדרי' מיכאל וייס עיצוב העלון: יוסי ג'יברי, צילום חזית העלון: דוריאן גוטליב, עריכה לשונית: ד"ר נעמי הגר יען אוצרות: ד"ר רוברט קול

צילום: דוריאן גוטליב, אוסף דינה ומיכאל וייס לאמנות אפריקאית

עיטור ראש, סיבונדל, גינאה, 1970-1960

דוגמה נוספת לשימוש באיקונוגרפיה מוסלמית מוצגת במקצת מסכות הסוויי (sowei) של אגודת הנשים סַנְדָה של בני המַנְדָה. המפגש הראשון של בני המַנְדָה מסיירה ליאון וליבריה עם האסלאם היה עם כותבי קמעות מוסלמים שעברו באזור וזכו להערכה רבה בשל קמעותיהם רבי העוצמה. למסכות אגודת הנשים של בני המַנְדָה צורפו קמעות מוסלמיים אשר גולפו בחלק העליון של המסכה. הקמעות הכילו פסוקי קוראן בקליגרפיה ערבית שהוכנו על ידי כותבי קמעות מוסלמים כהגנה מפני רוחות רעות וקופלו לתוך נרתיקי בד, נרתיקי עור מעוטרים או קופסאות כסף ונחשבו יקרים מאד. הקמעות נענדו בדרך כלל סביב הצוואר,

אולם בתקופות קדומות יותר נשאו נשות מַנְדָה קמעות אלה בשיערן, ועל כן הופעתם במסכה תואמת את שימושם במציאות.

מסכת סוויי של אגודת הנשים סַנְדָה, סירה ליאון, מחצית ראשונה של המאה ה-20

צילום: דוריאן גוטליב, אוסף דינה ומיכאל וייס לאמנות אפריקאית

אף בני הדוגון, אשר חיים במאלי ובבורקינה פאסו, שילבו מאפיינים מוסלמיים במסורות המקומיות. בני הדוגון ערכו טקסים

צילום: דוריאן גוטליב, אוסף דינה ומיכאל וייס לאמנות אפריקאית

מסכת צ'י נַאָה, מאלי, 1920

לצד מוצגים המשקפים את חיי הדת והתרבות של בני מערב אפריקה, התערוכה כוללת גם מוצגים אשר משקפים את חלחולה של דת האסלאם לחיי הרוח של הקבוצות האתניות השונות.

לדוגמה, בני הַבָּאָה מגינאה קוֹנְקְרִי השתמשו במהלך טקסיהם המסורתיים בעיטור ראש בצורת קופסה המכונה "סיבונדל" (Sibondél). בשנות ה-60 של המאה ה-20 נוספה איקונוגרפיה מוסלמית לעיטור ראש מסורתי זה. בקופסת הסיבונדל בתערוכה יושבות דמויות של אנשי צבא ופקידים בלבוש מוסלמי. לחלקה האחורי של הקופסה נוסף זנב אשר מסמל את אל־בַּרְאָק, הבהמה הפלאית המעופפת דמוית סוס או פגסוס, שעל גבה רכב הנביא מוחמד ממכה אל אל־אקצא. תוספת איקונוגרפית זו מתכתבת עם ההיסטוריה של גינאה. ב־1958, המדינה זוכה לעצמאות מצרפת ומונהג בה שלטון אסלאמי־מרקסיסטי. במקרה זה עיטור הראש, אשר נוצר בשנות השישים, משקף שינוי פוליטי ומדיני שהתרחש במרחב, ומראה כיצד האסלאם במערב אפריקה בכלל ובגינאה בפרט מחלחל למסורות המקומיות.